

nem történt kísérlet, de az utóbbi évtizedek különböző részterületeket különböző szakmunkáinak áttekintése is kellő kiindulópontot adhat a további fűtőközűzéshez.

A vár külső megjelenését ma alapvetően a változó magasságban megmaradt és az utóbbi félvezárszázad műemlékvédelmi munkái során többé-kevésbé kiegészített illetve visszaépített ágyúvédőművek – különböző olaszbástyák és ágyúdombok –, a közöztűk húzódo, folyamatosan átalakított várfalszakaszok, továbbá az északnyugati négyzetes udvart övező, részben emeletes épülettömbök, így különösen az északi várfalhoz csatlakozó egykori püspöki palota határozzák meg. A mai várterület északkeleti részén felépült székesegyház ránk maradt romjai ugyanakkor csak jelentéktelen magasságban állnak, hasonlóan az egyes várfalak belső oldalához kapcsolódó középkori épületmaradványokhoz.

Különösen jelentősek a délkeleti fűlesbástya – egy, a terepviszonyok és a korábbi várfalak felhasználása miatt két szintre tagolódó, s az erősség déli bejáratát magába foglaló nagyméretű védőmű – maradványai, melynek déli sarkához egy későbbi elővédő (az ún. Törökert) csatlakozik. Falalaiban alul aknafegyőző folyosók, a fűleken kétszintes ágyútermek találhatók, s ezek egységes földfelfőtés alattok a nyugati részen kialakított, ugyancsak földfelfőtés takarta kazamataterekkel és a többszörös bővítés során kialakult ún. Sötét-kapu boltozott, törvonalú folyosójával. Az erősség utóbb említett keleti bejáratának – leegyszerűsített formában helyreállított – kapunyílása a várat ma ebből az irányból lezáró s szintén aknafegyőző folyosóval épített egyenes kortinafalban találhatók, amely összekötti egymással az erősség két sarokpontját. Az 1906-ban az ágyútermek vonalában a vasútvonalall átvágott, s a korábbi Sándor- illetve Zárkándybástyák befoglalásával kialakított északkeleti fűlesbástya pontos elrendezése még nem minden részletében tisztázott.

A délkeleti fűlesbástya torka előtt helyezkedik el a déli sarokpont védelmét korábban ellátó ötszögű Gergely-bástya közel eredeti falmagassággal ránk maradt tömbje. Mögötte emelkedik az erősség legmagasabb pontja, a palástfallal övezett földfelfőtés alkotta, szabálytalan sokszög alaprajzú ágyúdomb, a maig helyreállításra váró ún. Szépbástya. A vár délnyugati sarkának védelmét egykor a nyújtott ötszögű, 1983–85-ben visszaépített Dobó-bástya, az északi és a nyugati (kortina)falak oldalazását a Tömlőc-bástya/Földbástya bonyolult alaprajzú épületegyüttese látta el. A korai újkori védelmi rendszer fontos része volt a déli Varkocs-kapu ugyancsak ötszög alaprajzon emelt épülete. Ez utóbbiakból már csupán alacsonyabb falszakaszok állnak. A középkori védőművek közül a fester cimerdíszek – később elfalazott – déli kaputoronyból maradtak meg jelentős részletek, a Dobó-bástya falainak leomlása kapcsán napvilágra került kis kerek torony, valamint a tőle délre álló négyzetes „Kovácsok tornya” mai formájában nagyrészt modern rekonstrukció. Az utóbbitól keletre egy további ágyúdomb illetve sáncfelfőtés maradványai helyezkedik.

A várbelsőben a nem szakrális funkcióú épületek közül a 20. századi helyreállítások köszönheti mai formáját az emeleten is jelentős késő gótikus és reneszánsz műrészleteket megőrző középkori püspöki palota, melynek pontos keleti záródását azonban nem ismerjük. A tőle délre álló három

híradójában is.¹² Néhány, elsősorban a műemléki felügyelő-ség évkönyvében közzétett tanulmányt a helyreállítás tervezőivel, Déthsy Mihállyal, majd Sedlmayr Jánossal jegyezt,¹³ az az előbbi volt társszerzője a megyei műemléki topográfia idézett, majd alapvető összefoglalásának is.¹⁴ Emellett több kisebb összefoglaló köte, kiállításvezetője és nagyszámú anyagfeldolgozó tanulmánya is megjelent.¹⁵ Nem hagyható figyelmen kívül régésztechnikus munkatársa, Kárpáti János tevékenysége sem, ő számos, másutt hozzáférhetetlen kutatási adatot ismertett 2004-ben közzétett, részben ugyan népszerűsítő jellegű összefoglalásában.¹⁶ Az 1990-es évektől az ekkor már csak egy-egy kisebb területre korlátozódó feltárásokat Fodor László végezte, növevén azonban csak néhány rövidebb kutatási beszámoló és összefoglalás fűződik.¹⁷

Déthsy Mihály műemlékvédelmi munkássága mellett alapvető levéltári kutatásokat is végzett az 1950–60-as években, melyek eredményeit a műemléki topográfia mellett számos részrészletben tették ki.¹⁸ A munkáját folytató számos történész közül – a teljesség igénye nélkül – Sugár István,¹⁹ Domokos György²⁰ és Nagy Géza Balázs²¹ nevét kell itt megemlíteni.

Az utóbbi években megkezdődött a várban folytatott régészeti kutatások eredményeinek kritikai feldolgozása is. Havasi Krisztina a székesegyház korai időszakának egyes kérdéseit elemzte egy kőfaragvány-csoport kapcsán,²² Buzás Gergely ugyanezen épület 13–14. századi építéstörténetét,²³ Feld István a feltételezett Árpád-kori erődtípusok kérdését vette re- vizitó alá.²⁴ 2006-ban készült el Giber Mihály szakdolgozata, melyben a késő középkori püspöki rezidencia átfogó ismeret- térsére tett kísérlet.²⁵ Ennek két jelentős fejezete 2008-ban már nyomtatásban is napvilágot látott.²⁶

Az eddig ismert történeti és régészeti adatok még nem teszik lehetővé az egri püspöki székhely legkorábbi formájának megbízható rekonstrukcióját. Az általában Szent István alapításának tekintett püspökség előzményként feltételezett fejedelmi udvarhely, az itt felépült kereszteslegyházként értelmezett rotunda (sőt, rotundák?), továbbá a későbbi székesegyház déli oldalán vélemezett korai püspöki palota kérdése az eddigi ásatások eredményeinek részletes feldolgozása nélkül még nem írtelhető meg egyértelműen – azaz nem választhatók el itt egymástól a hipotetikus és a valós elemek.²⁷ Magának a székesegyháznak az építéstörténete – mely a háromhajós bazilika szinte folyamatos átépítését és bővítését jelenti – megbízhatóan csak a 12. századtól követhető,²⁸ s még az Árpád-korból származik az annak északi oldalán áll – s a 14–15. században ugyancsak átépített – Szent István-templom első formája.²⁹ Minden további, az eddigi irodalom által feltételezett Árpád-kori építészeti részlet, köztük egy, a várhegy északnyugati részét elfoglaló, délkeleten kaputoronnyal, másutt árokkal–sáncal védett korai erődtípus,³⁰ csupán még további kutatásokkal bizonyítandó hipotézisnek tekinthető, s ez vonatkozik az északnyugati sarokban feltárt ún.„lakótorony” korai keltetésére is.³¹

A püspöki rezidencia esetében ugyanakkor Árpád-kori erődtípussal nem is kell feltétlenül számolunk – ha volt is ilyen, nem nyújtott védelmet a tatárak ellen – írott adatok ugyanis csak 1323-tól bizonyítják a várnagy s a fegyvertelen egy püspökvár létezését.³² Sajnos, az eddigi régészeti kuta-

A város keleti részén, a települést átszóló Eger patak völgyéig ereszkedő, három oldalán meredek sziklafalakal, a keleti, magasabb külső tepecsint előtt mélyebb bevágással övezett hegynyúlvány lejtős fennsíkján épült erősség – a középkorban püspökvár, a korai újkorban az ország egyik jelentős erődje – talán a magyarországi várpépítészet egyik legismertebb emléke. A nagyjából ötszögű elrendezést mutató, mintegy 200x200 m-es kiterjedésű vár részletes leírása is meghaladná e munka kereteit, nem szólna másfél évszázados intenzív kutatástörténetéről. Így a többi, nagy kiterjedésű, jelentős erősséghez hasonlóan itt is csak arra vállalkozhatunk, hogy a főbb topográfiai elemek sorra vétele után áttekintsük kutatástörténetét, továbbá – közép- és kora újkori történetének főbb fordulópontjait kapcsán –építéstörténetének legjelentősebb kérdéseit. A Perényi-fal magas szögűsére a templom déli kápolnasora közepén, védőtérrel alatt láthatók egy rotunda csekély maradványai. A székesegyház északi oldala előtt kerültek feltárára – majd visszafektetésére – a Szent István prépostsági templom romjai.

Az egri vár kutatástörténete során, már Gorove László 1826-tól közzétett, majd 1876-ban önálló kiadásban is megjelent várostörténetével¹ indult, sőt 1862-ben már figyelemre méltó ásatások is folytak az elpusztult középkori székesegyház területén. Ez utóbbiakról Ipolyi Arnold számolt be.² Kiemelendő Balogh János 1881-ben megjelent, saját helyszíni megfigyeléseire támaszkodó, s külön hangsúllyal a „földalati járatokkal” foglalkozó, Gárdonyi közismert regényére is nagy hatást gyakorló könyve.³ 1925-ben kezdődött meg a vár keleti felének – az adott korszakban úttörő jelentőségű – feltárása Pálosi Ervin, Lénárt János és Pataki Vidor vezetésevel. A változó intenzitással egészen 1938-ig zajló ásatás során elsősorban a keleti védelmi rendszert és a székesegyház területét vizsgálták, összefoglaló jellegű értékelés azonban csak az utóbbról jelent meg Csemegi József tollából.⁴ Az erődtípusrendszer kutatásáról Pataki Vidor csupán röviden számolt be, az elsősorban a 16. századra vonatkozó, alapvető levéltári kutatással összefüggő, 1934-ben közzétett munkájában.⁵ 1938-ban kerültek ugyanakkor először közzétételre az erősséget ábrázoló metszetek.⁶

Miután 1956-tól a vár egésze múzeumi funkciót kapott, a központosiított magyar műemlékvédelem kiemelt feladatának tekintette az erősség kutatását és helyreállítását. Az ekkor megjelent első építészeti összefoglalások⁷ ugyan csak a korábbi kutatások eredményeit csaknem szószedték, 1957-ben azonban Kozák Károly vezetésével megindultak a rendszeres ásatások. A kisebb megakításokkal több, mint három évtizeden át, 1987-ig zajló feltárások a vár területének több mint a felét érintették. Munkája eredményeiről az ásató 1963-tól szinte évenként tett közzé jelentéseket az egri múzeum évkönyvében, előbb általában az aktuális ásatási területek sorrendjéét követve,⁸ majd a székesegyház, a mellette feltárt Árpád-kori temető és település vonatkozásában tematikus egységek formájában,⁹ s végül két, az újabb megfigyeléseket már inkább csak vázlatosan tárgyaló cikkben.¹¹ Számos kisebb beszámolója olvasható minderről az Egri vár

tások még nem tisztázták részletesen a 14–15. századi erődtípusrendszer építéstörténetét sem, s ebben nem segítenek a 15. század közepe huszita harcáról beszámoló források sem.³³ Így ma csupán az állítható, hogy a 15. században már nagy valószínűséggel állt az északi, nyugati és déli várfalak jelentős része, s így azok ma meglévő legkorábbi rétege a legtöbb esetben még a késő-középkorból eredeztethető. Ugyancsak még Mohács előtt épült a korai formáját tekintve nem teljesen egyértelmű északnyugati Tömlőc-(kapu?)torony/bástya, délnyugaton egy-egy kisebb kerek illetve négyzetes torony, továbbá a déli falban a később Esteri Hippolit püspök fester cimerével ellátott kaputorony. Ugyanakkor a falak és az utóbb felsorolt védőművek pontos időbeli várakpura (porta lignea) vagy a tőle keletre álló kis lépcsőtoronyra is.³⁴ Azt azonban kifejezetten hangsúlyoznunk kell, hogy a ránk maradt vár csak mintegy a fele a késő középkori püspöki erősségnek, de a 18. század elején elbontott keleti várrész – kevés régészeti megfigyelésen túl – lényegében csak a 16. századi hadmérnöki felmérések-ből ismert, s így olyan fontos védőműve, mint a délkeleti ún. Ó-kapu, közelebből nem elemezhetők.³⁵

A vár nem védelmi célú középkori építményei közül az északnyugati késő gótikus püspöki palotáról rendelkezünk a legtöbb adattal, bár az korántsem állítható, hogy a Bekensloer János püspök 1475. évi oklevelével kapcsolatba hozott kiépítés során létrejött épület egykori földszinti és emeleti elrendezése, sőt kiterjedése pontosan rekonstruálható lenne.³⁶ Még inkább áll ez az építés során felhasznált korábbi részletekre, melyekről még az sem dönthető el egyértelműen, hogy egy vagy több építészeti egységhez tartoztak-e. Sőt az is kérdéses, hogy a mai gótikus pilléres folyosó hátfala azonosítható-e netán egy korai északi várfallal – ebben az esetben az itteni épületek már annak külső oldalához csatlakoztak volna! A keleti ún. középpilléres tér egykori légfűtő-rendszerének feltárt kemencéje mindenesetre nem egy alárendelt funkcióra utal, s a várbeli püspöki palotáról egyébként már 1390-ből és 1401-ből is ismerünk okleveles adatokat.³⁷

Jelentős (késő)középkori épületek jóval csekélyebb maradványait ismerjük még a mai várterület északkeleti részéről. Ezek valószínűleg a káptalan illetve a kanonokok, oltárjavak-dalmások számos oklevelében említett házaival azonosíthatók, s talán össze is voltak kapcsolva az említett püspöki palotával.³⁸ Hasonló funkcióra gondolhatunk a nyugati várfal belső oldalához támaszkodó építmények középkorinak tartható északi része esetében. Ugyanakkor számos gazdasági épület is állhatott a falakal övezett, szinte a korabeli városokkal összemérhető kiterjedésű területen. Ezek közül azonban csak a déli várfal belső oldalán álló nagyméretű építmény pincészintről vannak közelebbi adataink, ehhez később egy kovács(?)műhely(?) épült.³⁹ Több reneszánsz műrészlet is utal a már nyarészta a 16. századi harmadára felére helyezhető építkezésekre, de ezekről még nincsenek átfogó, megbízható ismereteink.⁴⁰

Mai tudásunk szerint így a püspökvár építéstörténetének jelentős fordulópontja 1542, amikor a belháborúk és a török előrenyomulás időszakában stratégiai szerepet nyert erősség Perényi Péter – akkor országos főkapitány – fennhatósága alá került. Ekkor megkezdődött meg az a fél évszázados folya-

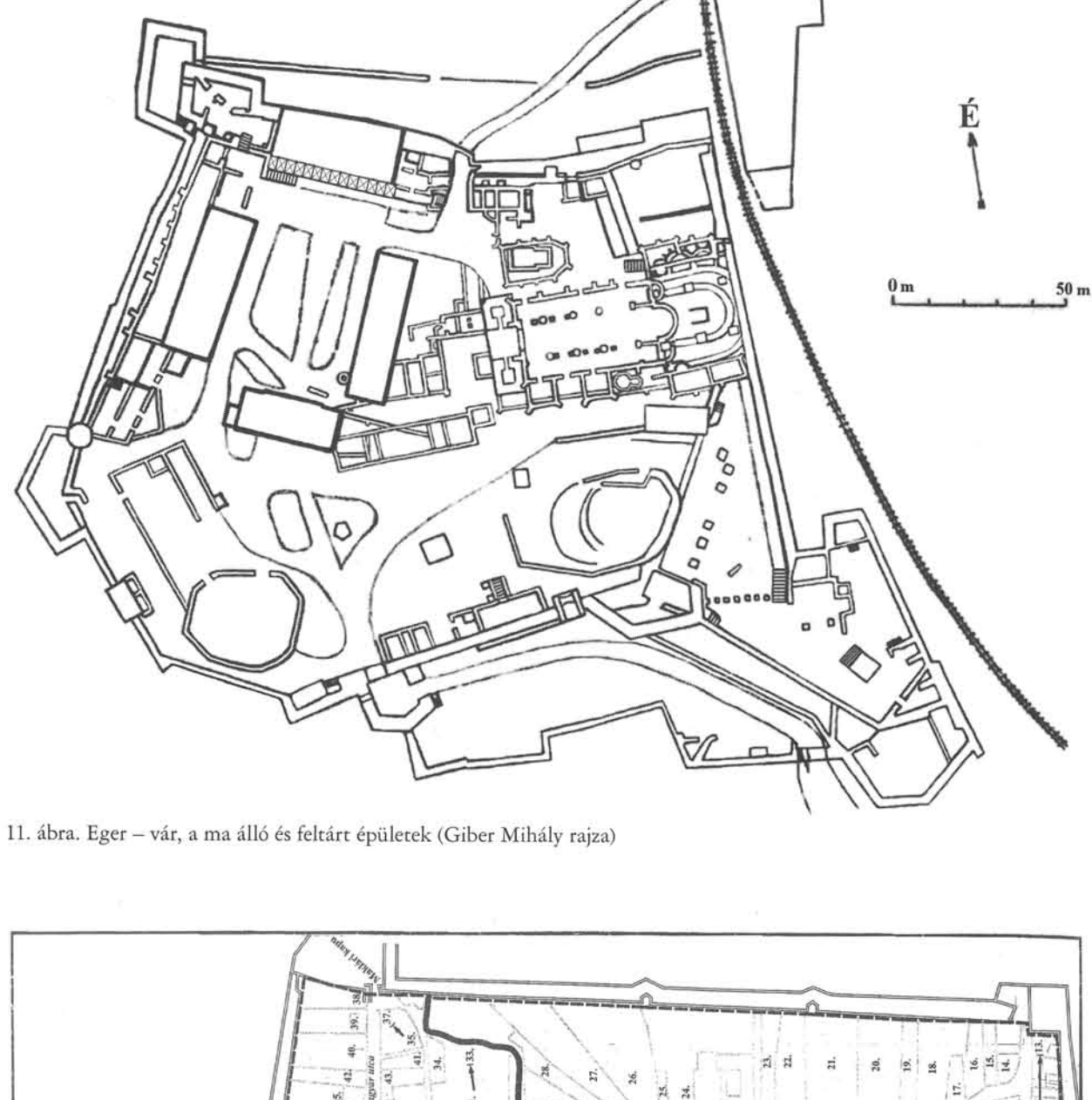
mat, melynek során – itáliai hadmérnökök közreműködésével – a középkorban sokkal inkább reprezentációs, mint katonai jelentőséggel bíró vár a Habsburg-fennhatóság alá került országársz egyik legjelentősebb modern erődjévé, a kiépülő végvárrendszer fontos sarokpontjává vált. Az utóbbi évtizedek már idézett történeti és építészeti kutatása – bár minden kérdést természetesen még korántsem oldott meg – elsősorban ezzel az időszakkal foglalkozott, így a következőkben ennek eredményeit foglaljuk vázlatosan össze.⁴¹

Az erősség új funkciója alapvetően megkövetelte a keleti irányból való védezettség feltételeinek megteremtését, hisz a lényegében már a hegyoldalba felnyúló várrész felől a vár egésze rendkívül könnyen támadható volt. Perényi várkapitánya, Varkocs Tamás és itáliai származású építőmestere, Alexander Vedani ezt a problémát úgy oldották meg, hogy egy-egy, a székesegyház korai szentélyzáródásához befutó és egymáshoz csatlakozó fallal két részre osztották az erősség területét, s az így levágott a késő gótikus szentélyből egy kelet felé néző védőművet alakítottak ki, előtte már bizonyára ekkor is árokkal. Az olasz rendszerű hadiépítészet bizonyos elemeit – így az ötszögű bástyákat – már alkalmazó építkezések során 1548-ig felépíthetett az építőmester nevét őrző, a Tömlőc-bástya északkeleti Sándor-bástya, északnyugaton a Tömlőc-bástya egy része – előtte a szerkezetére utaló nevét későbbi, kőbe történő átépítése után is megőrző Föld-bástyát – valamint a Varkocs nevét megőrkítő új délnyugati „kapubástya”.

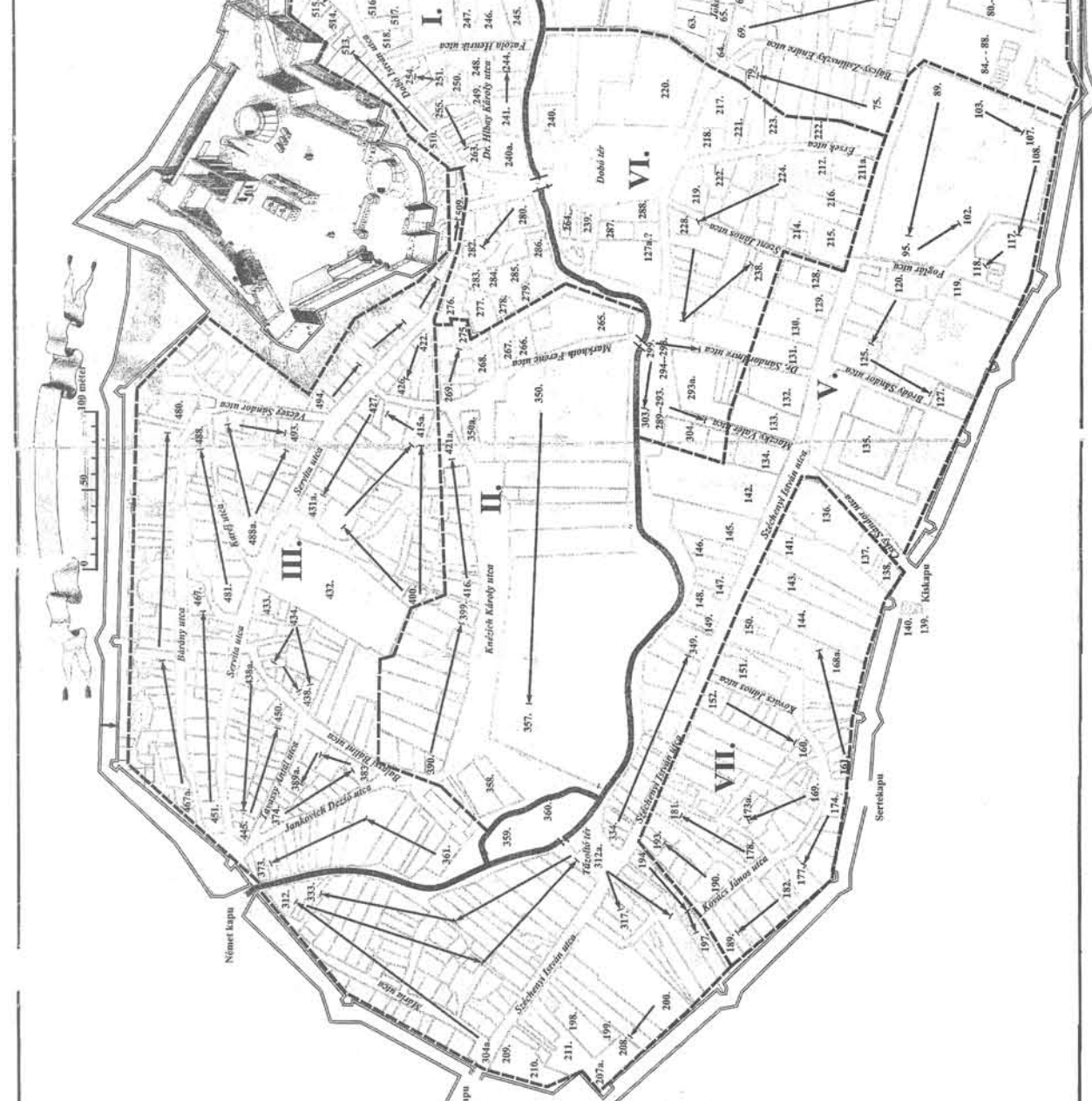
Miután az erősség 1548-ban közvetlen királyi fennhatóság alá került, Dobó István kispénysége idején folytatódtak az erődtípusi munkák, a híres 1552. évi várvédelem előtt épült meg délnyugaton a Dobó-bástya. Ugyancsak a várkapitányok nevét viselik az azt követő újjáépítés során felépült új keleti védőművek (Gergely-bástya, 1553–1555, Zárkándybástya, 1556), melyek mellett természetesen még új várfalszakaszok és belső ágyúdombok is készültek – nem térvé ki itt a már említett keleti „külsővár” kérdéseire.

Az Udvari Haditanács az 1570-es évek elején döntött az erősség átfogó, az akkor olasz rendszerű teljeskörű alkalmazását előirányzó – de annak léptéke és költségigénye miatt teljesen meg nem valósított – kiépítéséről. A tervezett és tényleges építkezések menetéről egyértelműen gazdag felmérés és tervanyag maradt ránk Paolo Mirandola, Pietro Ferrabosco és Ottavio Baldigara munkájaként. Ezek alapvetően egy szabályos ötszög alaprajzú, fűlesbástyás erőd kialakítását javasolták a ránk maradt „belsővár” esetében, s közülük az utóbbi hadmérnök elképzeléseinek megvalósítását kezdte meg. 1596-ig, Eger török kézre kerülésig azonban csak – az egyébként legfontosabb – két keleti fűlesbástya épült meg az erősség ötszögű kortinafallal, melynek áldozatul esett az említett, ún. Szentélybástya. Ezalakzatot emellett sor került a Földbástya – a realitásokat figyelembe vevő mértékű – kőből való kiépítésére, s több helyen a törvonalú középkori falsíkok kiegyenesítésére is.

A török megszállás időszakából jelentősebb építkezés csak a délkeleti fűlesbástya esetében ismert, de az 1542 és 1687 – a visszafoglalás éve – közötti közel másfél évszázad egyáltalán a középkori, főként egyházi épületek pusztulásának, köveik erődtípusi munkákhoz való felhasználásának időszaka is.

11. ábra. Eger – vár, a ma álló és feltárt épületek (Giber Mihály rajza)

12. ábra. Eger – városerődítés [Hazaél Hugó 1753. H. M. Lt. Térképgyűjtemény 1143. sz. Érseki gazdasági térképek 125. sz.] (Kovács B., 2006. térképműléklere nyomán)

¹ DETSHY M. – KOZÁK K., 1972.
² GOROVE L., 1876.
³ Ipolyi A., 1865.
⁴ BALOGH J., 1881.
⁵ CSEMEGI J., 1935a.; CSEMEGI J., 1935b.
⁶ PATAKI V., 1935a.; PATAKI V., 1964.; PATAKI V., 1972., valamint LÉNÁRT A., 1976.; LÉNÁRT A., 1982.; FELD I., 2002.
⁷ BARCAY A. Z., 1938 – lásd ehhez még: ROZSA GY., 1972.
⁸ GERŐ L., 1957.; GALVÁN K., 1958b.
⁹ KOZÁK K., 1963.; KOZÁK K., 1964.; KOZÁK K., 1966.; KOZÁK K., 1968.; KOZÁK K., 1969.
¹⁰ KOZÁK K., 1972.; KOZÁK K., 1974.; KOZÁK K., 1975a.; KOZÁK K., 1980.; KOZÁK K., 1981a.; KOZÁK K., 1983.; KOZÁK K., 1986.
¹¹ KOZÁK K., 1987.; KOZÁK K., 1990.
¹² Lásd erre a szerző egy vonatkozó műveinek közel teljes bibliográfiáját: KÁRPÁTI J., 1990.
¹³ DETSHY M. – KOZÁK K., 1964.; DETSHY M. – KOZÁK K., 1967.; KOZÁK K. – SEDLMAYR J., 1972.
¹⁴ DETSHY M. – KOZÁK K., 1972. – e kötetben jelent meg az ismert történeti ábrázolások katalógusa is: ROZSA GY., 1972.
¹⁵ KOZÁK K., 1973.; KOZÁK K., 1979., továbbá KOZÁK K., 1965.; KOZÁK K., 1975b.; KOZÁK K., 1976.; KOZÁK K., 1981b.; KOZÁK K., 1981c.; KOZÁK K., 1984a., valamint FODOR L. – KOZÁK K., 1972., és KOZÁK K. – SEDLMAYR J., 1987.
¹⁶ KÁRPÁTI J., 2004., lásd még korábban: KÁRPÁTI J., 1991.
¹⁷ FODOR L., 1990.; FODOR L., 1998.; FODOR L., 2003.; FODOR L., 2005.; FODOR L., 2006.
¹⁸ Így többek között: DETSHY M., 1963–1964.; DETSHY M., 1964.; DETSHY M., 1967a.
¹⁹ Összefoglalásai: SUGÁR I., 1971.; SUGÁR I., 1984b.; SUGÁR I., 1991.
²⁰ DOMOKOS GY., 2000.; DOMOKOS GY., 2001.
²¹ Így többek között: NAGY G. B., 2000.; NAGY G. B., 2004.; NAGY G. B., 2006.
²² HAVASI K., 2003.
²³ BUZÁS G., 2006.
²⁴ FELD I., 2006.
²⁵ GIBER M., 2008.
²⁶ GIBER M., 2008a.; GIBER M., 2008b.
²⁷ A kérdésre: KOZÁK K., 1984b. 130–132.; KOZÁK K., 1987.; KOZÁK K., 1990. 317–341.; KÁRPÁTI J., 2004. 8–19.; FELD I., 2006. 9–10.
²⁸ BUZÁS G., 2006.; GIBER M., 2008b. 33–46.
²⁹ GIBER M., 2008b. 46–49.
³⁰ KOZÁK K., 1987. 418–422.; KÁRPÁTI J., 2004. 10–19.
³¹ FELD I., 2006.
³² GYÖRFFY GY. 1987-1988. III. 88.
³³ PATAKI V., 1972. 60.
³⁴ Mindezekre legutóbb összefoglalóan: GIBER M., 2006. 55–67., a korábbi irodalom áttekintésével.
³⁵ A kérdésre újabban: FODOR L., 1990. és KÁRPÁTI J., 1991.
³⁶ Lásd erre legutóbb GIBER M., 2008a. a korábbi irodalom feldolgozásával.
³⁷ DETSHY M. – KOZÁK K., 1964. 67.
³⁸ KOZÁK K., 2008b. 50–60.; NAGY G. B., 2004. 175–179.
³⁹ GIBER M., 1981b.; GIBER M., 2006. 52–54.
⁴⁰ Emiatt e kérdésben továbbra is mérőadó: DETSHY M. – KOZÁK K., 1972.
⁴¹ Ebben a vonatkozásban maig alapvető: DETSHY M. – KOZÁK K., 1972., az újabb irodalomból kiemelendő: DOMOKOS GY., 2000. 31–37., 42–48., továbbá DOMOKOS GY., 2001., s különösen gazdag dokumentációs anyaggal: KÁRPÁTI J., 2004.
⁴² DETSHY M., 1967b.
⁴³ FELD I., 2002.